4-BOB. ISLAB CHIQARISH VA DAVR XARAJATLARI TAHLILI

4.1. Xarajatlar tahlili maqsadi, mazmuni va vazifalari

4.2. O‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlar tahlili

4.3. Xarajatlarni umumiy hajmi va ularni asosiy elementlari bo‘yicha baholash, tahlil qilish

4.4. Xarajatlarni faoliyat turlari, javobgarlik markazlari kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha tahlili

4.5. Moddiy, mehnat haqi, asosiy vositalarni saqlash va ishlatish xarajatlari tahlili

4.6. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxini tahlili

4.7. Mahsulot (ish, xizmat)larning xarajat sig‘imini tahlili

4.8. Xarajatlarni maqbullashtirish va samaradorlikni oshirish yo‘llari

4.1. Xarajatlar tahlili maqsadi, mazmuni va vazifalari

Xarajatlar va ularning tasnifi. Korxona faoliyatining muhim va unga baho beradigan mezon ko‘rsatkichlaridan biri foyda va rentabellikdir. Foydaga ta’sir etuvchi omil bu tannarxdir.

Tannarx tahlili orqali har bir xo‘jalik yurituvchi subyektni ishlab chiqarish, ish bajarish, xizmat ko‘rsatish yuzasidan qilingan xarajatlarini maqsadga muvofiqligi, samaradorligi va natijaviyligi baholanadi.

Xarajatlar – hisobot davrida aktivlarning kamayishi yoxud majburiyatlarning ko‘payishidir[28].

Xarajatlar – muayyan davr oralig‘ida sarflangan resurslarning pul o‘lchovidagi qiymatidir.

Xarajat – hisobot davrida iqtisodiy foydani aktivlarning chiqib ketishi yoki ulardan foydalanish shaklida kamayishi, shuningdek,

[28] Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти “Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос”(АВ 09.09.2016 й. 475-1-сон билан рўйхатга олинган)

qatnashchilar o‘rtasida kapitalning kamayishiga olib keluvchi majburiyatlarning yuzaga kelishidir.[29]

Mahsulot tannarxi ishlab chiqarish yoki qayta ishlash jarayonida ishlatilgan tabiiy resurslar, xomashyo, materiallar, yoqilg‘i, energiya, asosiy vositalar (amortizatsiya), mehnat resurslari va boshqa ishlab chiqarish bilan bog‘liq xarajatlarning qiymat ko‘rinishini ifodasidir.

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxi xarajatlarini hisobga olish va nazorat qilish, mahsulot bahosini shakllanishi va korxonaning foyda va rentabelligini aniqlash, korxonaning boshqaruv va investitsiya faoliyatlari bo‘yicha qarorlarni qabul qilish, resurslardan foydalanish, yangi texnika va texnologiyalarni joriy etish, ishlab chiqarishni boshqarish va tashkil etish tizimini takomillashtirishdan ko‘rilgan samaradorlikni ifodalaydi.

Moliya-xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq xarajatlar tarkibi xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyatining rentabelligini va bozor raqobatbardoshliligini aniqlash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish davomida xo‘jalik yurituvchi subyektda paydo bo‘ladigan barcha xarajatlar to‘g‘risida to‘liq va aniq axborot shakllantirilishi, soliq solinadigan bazani to‘g‘ri aniqlash maqsadida belgilanadi.

Moliya-xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq barcha xarajatlar quyidagilarga guruhlanadi:

1. Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar:

a) bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar;

b) bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari;

v) boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan ustama xarajatlar.

2. Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlar:

a) sotish xarajatlari;

[29] Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари

b) boshqarish xarajatlari (ma’muriy sarf-xarajatlar);

v) boshqa operatsion xarajatlar va zararlar.

3. Xo‘jalik yurituvchi subyektning umumxo‘jalik faoliyatidan olingan foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadigan xo‘jalik yurituvchi subyektning moliyaviy faoliyati bo‘yicha xarajatlari:

a) foizlar bo‘yicha xarajatlar;

b) xorijiy valyuta bilan operatsiya bo‘yicha salbiy kurs tafovutlari;

v) qimmatli qog‘ozlarga qo‘yilgan mablag‘larni qayta baholash;

g) moliyaviy faoliyat bo‘yicha boshqa xarajatlar.

4. Favqulodda zararlar, u foydadan olinadigan soliq to‘langunga qadar foyda yoki zararlarni hisoblab chiqishda hisobga olinadi.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar) ishlab chiqarish tannarxiga bevosita mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan, ishlab chiqarish texnologiyasi va uni tashkil etish bilan shartlangan xarajatlar kiritiladi. Ularga quyidagilar tegishli bo‘ladi: bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar, bevosita va bilvosita mehnat xarajatlari, boshqa bevosita va bilvosita xarajatlar, shu jumladan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan ustama xarajatlar.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko‘ra quyidagi elementlar bilan guruhlarga ajratiladi:

1. Ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda);

2. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari;

3. Ishlab chiqarishga tegishli bo‘lgan ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar;

4. Asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;

5. Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

1. Moddiy xarajatlar xarajatlarning eng muhim va asosiy qatori hisoblanadi. Ularning jami xarajatlar tarkibidagi salmog‘i ishlab chiqarish, faoliyat xususiyatlaridan kelib chiqadi. Sanoat bo‘g‘inida moddiy xarajatlar salmog‘i 60-70 foizgacha tashkil etadi.

Ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan moddiy xarajatlar tarkibiga quyidagi xarajatlar kiritiladi.

Moddiy xarajatlar tarkibi

a)	Ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlar ko‘rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar.
b)	Normal texnologiya jarayonini ta’minlash va mahsulotlarni o‘rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o‘tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalarni tuzatish uchun ehtiyot qismlar, inventarlarning, xo‘jalik buyumlarini va asosiy vositalarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarini qiymati
c)	Sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo‘jalik yurituvchi subyektda montaj qilinadigan yoki qo‘shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar
d)	Tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo‘jalik yurituvchi subyektning ichki tarkibiy bo‘linmalari tomonidan bajariladigan faoliyatning asosiy turiga tegishli bo‘lmagan ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan ishlar va xizmatlar
e)	Tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to‘lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to‘lash, korxonalar tomonidan suv xo‘jaligi tizimlaridan beriladigan iste’mol qilinadigan suv uchun haq to‘lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun — yog‘och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanishga huquqlarning amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari
f)	Texnologik maqsadlarga, energiyaning barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg‘ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning transporti tomonidan bajariladigan ishlab chiqarishga xizmat ko‘rsatish bo‘yicha transport ishlari
g)	Xo‘jalik yurituvchi subyektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo‘jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya. (Xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyasiga va energiyaning boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani iste’mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari xarajatlarning tegishli elementlariga kiritiladi)
h)	Ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning yaroqsizlanishi va kam chiqishi
i)	Xo‘jalik yurituvchi subyektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog‘liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham

	shu jumlaga kiradi) ishlab chiqarish xarajatlarining tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to‘lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar)
j)	Xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan moddiy resurslarni yetkazib beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi
k)	Mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlaridan qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o‘rash-joylash materiallari qiymati ularning amalda sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo‘yicha chiqarib tashlanadi
l)	«Moddiy xarajatlar» elementi bo‘yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan barter bitishuvlarida, qo‘shimcha narx (ustama)dan, ta’minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to‘lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan brokerlik xizmatlaridan, bojlar va yig‘imlardan, soliqlardan (korxona keyinchalik qarz surishish, masalan, qo‘shilgan qiymat solig‘i tarzida qaytarib oladiganlardan tashqari), transportda tashishga haq to‘lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to‘lashdan kelib chiqib shakllanadi

2. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari. Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi.

Mehnat haqi xarajatlari tarkibi

a)	Xo‘jalik yurituvchi subyektda qabul qilingan mehnatga haq to‘lash shakllari va tizimlariga muvofiq bajarilgan narxnomalar, tarif stavkalari va lavozim maoshlaridan kelib chiqib hisoblangan amalda bajarilgan ish uchun ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan hisoblangan ish haqi, shu jumladan xo‘jalik yurituvchi subyektni mukofotlash to‘g‘risidagi nizomlarda nazarda tutilgan rag‘batlantiruvchi tusdagi to‘lovlar
b)	Kasb mahorati va murabbiylik uchun tarif stavkalariga va okladlarga ustamalar.
c)	Ish rejimi va mehnat sharoitlari bilan bog‘liq bo‘lgan kompensatsiya tusidagi to‘lovlar
d)	Ish vaxta usulida tashkil etilganda, ish vaqti jamlanib hisoblanganda va qonun hujjatlari bilan belgilangan boshqa hollarda xodimlarga ularga ish vaqtining normal davom etishidan ortiq ishlaganligi munosabati bilan beriladigan dam olish (ortiqcha ishlangan ish vaqti uchun dam olish) kunlari uchun haq to‘lash

e)	Ishlanmagan vaqt uchun haq to‘lash
f)	Xo‘jalik yurituvchi subyekt shtatida turmaydigan xodimlar mehnatiga ular tomonidan fuqarolik-huquqiy tusdagi tuzilgan shartnomalar bo‘yicha ishlar bajarilganligi uchun haq to‘lash, agar bajarilgan ish uchun xodimlar bilan hisob-kitob xo‘jalik yurituvchi subyektning o‘zi tomonidan amalga oshirilsa pudrat shartnomasi ham shu jumlaga kiradi.
g)	Belgilangan tartibga muvofiq ishlab chiqarish jarayonida qatnashuvchi xodimlar mehnatiga haq to‘lash xarajatiga kiritiladigan to‘lovlarning boshqa turlari

3. Ishlab chiqarishga tegishli bo‘lgan ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar.

Ijtimoiy sug‘urta ajratmalari

a)	Qonun hujjatlari bilan belgilangan normalar bo‘yicha mehnatga haq to‘lash tarzidagi daromadlarga ijtimoiy tusdagi majburiy ajratmalar
b)	Nodavlat pensiya jamg‘armalariga ajratmalar va ixtiyoriy sug‘urtaga sug‘urta mukofotlari (badallari)

4. Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi.

Asosiy vositalar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi bo‘yicha xarajatlar

a)	Asosiy ishlab chiqarish vositalarining, shu jumladan moliyaviy ijara (lizing) bo‘yicha olingan, buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga muvofiq hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi
b)	Ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar (Gudvill (firmaning narxi)dan tashqari), buxgalteriya hisobi to‘g‘risidagi qonun hujjatlariga muvofiq hisoblangan amortizatsiya ajratmalari summasi. Foydali foydalanish muddatini aniqlash imkoni bo‘lmagan nomoddiy aktivlar (Gudvill (firmaning narxi)dan tashqari) bo‘yicha eskirish normasi besh yil hisobiga belgilanadi, biroq xo‘jalik yurituvchi subyekt faoliyati muddatidan ortiq emas

5. Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar. Ular tarkibiga yuqoridagi tarkiblarga kirmaydigan, ishlab chiqarish bilan bevosita va bilvosita bog‘liq bo‘lgan boshqa xarajatlar kiradi.

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlar

a)	Ishlab chiqarish jarayoniga xizmat koʻrsatish xarajatlari
b)	Ishlab chiqarish xodimlarini ishlab chiqarish jarayoniga tegishli boʻlgan xizmat safarlariga yuborish boʻyicha xarajatlar
c)	Ishlab chiqarish xodimlarini va ishlab chiqarish aktivlarini majburiy va ixtiyoriy sugʻurta qilish xarajatlari
d)	Brak tufayli kelib chiqadigan yoʻqotishlar
e)	Ishlab chiqarishning ichki sabablariga koʻra bekor turishlar tufayli yoʻqotishlar
f)	Kafolatli xizmat muddati belgilangan buyumlarni kafolatli tuzatish va ularga kafolatli xizmat koʻrsatish xarajatlari
g)	Mahsulot (xizmatlar)ning majburiy sertifikatsiya qilish xarajatlari
h)	Ishlab chiqarish jarohatlari tufayli mehnat qobiliyati yoʻqolishi munosabati bilan tegishli vakolatli organlarning qarorlari asosida va qarorlarisiz toʻlanadigan nafaqalar
i)	Umumiy foydalaniladigan yoʻlovchilar transporti xizmat koʻrsatmaydigan yoʻnalishlarda xodimlarni ish joyiga olib borish va olib kelish bilan bogʻliq xarajatlar
j)	Obyektlarni davlat kapital qoʻyilmalari hisobiga qurishda qurilish tavakkalchiliklarini sugʻurta qilish bilan bogʻliq xarajatlar
k)	Gudvill (firma narxi)ning nomoddiy aktivi summasini hisobdan chiqarish bilan bogʻliq xarajatlar, ishlab chiqarish maqsadida boʻlmagan mol-mulk yuzasidan belgilangan tartibda
	Qazib oluvchi tarmoqlarda tayyorgarlik ishlari boʻyicha xarajatlar, agar ular kapital xarajatlarga tegishli boʻlmasa (ya’ni asosiy vositalar sifatida kapitallashtirilmasa). Ushbu xarajatlar «Kelgusi davrlar xarajatlari» sifatida qaraladi va ularni qaytarishning belgilangan muddati mobaynida teng ravishda ishlab chiqarish tannarxiga yoki qazib olingan mahsulotning hajmi va miqdoriga mutanosib ravishda hisobdan chiqariladi. Kelgusi davrlar xarajatlarini hisobdan chiqarishning tanlangan metodi xoʻjalik yurituvchi subyektning hisobga olish siyosatida aks ettirilishi kerak
	Ishlab chiqarish jarayonida qatnashadigan xodimlarga vaqtincha mehnatga layoqatsizlik, homiladorlik va tugʻish nafaqalari toʻlash bilan bogʻliq xarajatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibga muvofiq toʻlanishi kerak

4.2. O‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlar tahlili

Xalqaro amaliyotda ishlab chiqarish xarajatlari ikkita toifaga bo‘linadi. Ya’ni, o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlar. O‘zgaruvchan xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda o‘zgarib boradi. O‘zgarmas xarajatlar mahsulot ishlab chiqarish hajmiga bog‘liq bo‘lmagan holda barqaror qoladi. Ushbu tarkiblash, xarajatlarni boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning zaruriy sharti hisoblanadi. O‘zgaruvchan xarajatlarni hisoblash metodologiyasini bilish biznesning daromadli bo‘lishiga erishish maqsadida ishlab chiqarish birligiga sarflangan xarajatlarni kamaytirishga yordam beradi. O‘zgaruvchan xarajatlarni tarkiblash va ularni hisobga olish birinchi bor AQShda ishlatilgan bo‘lib, uning nomi “direkt-kost”, Yevropada esa “marjinal-kost” deb nomlangan. Ularning farqi shundaki, ular to‘g‘ri va o‘zgaruvchan xarajatlar kalkulyatsiyasi sifatida nomlanishidadir.

Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlari bo‘yicha o‘zgaruvchan xarajatlarning to‘g‘ri va egri turlari tarkiblanadi. Shuningdek, o‘zgaruvchan xarajatlarning proporsional, degressiv, progressiv turlari guruhlanadi. Ularning o‘zgaruvchanligini quyidagi chizmalarda tavsiflash mumkin.

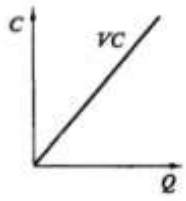	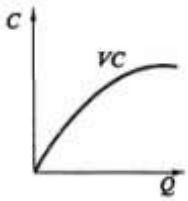	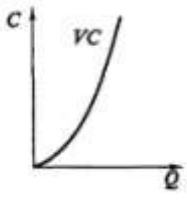
Proporsional	Degressiv	Progressiv

4.1-rasm. Proporsional, degressiv, progressiv o‘zgaruvchan xarajatlar

Ishlab chiqarish xarajatlarini o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlarga to‘g‘ri tarkiblash va hisoblash tahlil natijasiga muhim ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli ularni tarkiblashda ya’ni turkumlashda aniqligiga muhim e’tibor qaratish lozim. O‘zgarmas xarajatlar mahsulot ishlab

chiqarilmagan hollarda ham majburiyatlarni yuzaga keltirishini hisobga olsak, bu tarkiblash juda muhim hisoblanadi. Yalpi natijaga ta’sir etmagan birlik oxir-oqibatda xarajatlarni boshqarish va ishlab chiqarish samaradorligini to‘g‘ri baholamaslikka olib keladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgaruvchan va o‘zgarmas xarajatlar tarkibi va ularning mahsulot birligiga nisbatan o‘zgarishi

Mahsulot ishlab chiqarish miqdori, dona	Doimiy xarajatlar, ming so‘m	O‘zgaruvchan xarajatlar, ming so‘m	Jami xarajatlar, ming so‘m	Mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan o‘zgaruvchan xarajat, ming so‘m	Maxsulot birligiga to‘g‘ri keladigan o‘zgarmas xarajat, ming so‘m	Bir birlikka jami xarajatlar, ming so‘m
10000	125000	361200	486200	36,12	12,50	48,620
11000	125000	414920	539920	37,72	11,36	49,083
12000	125000	477360	602360	39,78	10,41	50,196
13000	125000	533260	658260	41,02	9,615	50,635
14000	125000	600600	725600	42,90	8,928	51,828
15000	125000	675300	800300	45,02	8,333	53,353
16000	125000	769600	894600	48,10	7,812	55,912

Yuqoridagi jadval ma’lumotlaridan mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan o‘zgaruvchan xarajatlar ishlab chiqarish miqdorining o‘zgarishiga mos ravishda oshib borganligini, o‘zgarmas xarajatlarning esa tushib borganligini ko‘rish mumkin.

Bir birlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajat o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillarni tahlil qilish xarajatlarini boshqarishda eng muhim usul hisoblanadi. Bir birlikka xarajatlarning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillarga: o‘zgaruvchan xarajatlar, o‘zgarmas xarajatlar, ularning jami xarajatlar tarkibidagi salmog‘ining o‘zgarishi, tarkib elementlardagi o‘zgarishlar kiradi:

$$\mathbf{S_i = F_i / Q_i + V_i}$$

Bunda: S_i – i-mahsulot birligini tannarxi;

F_i – i-mahsulot birligiga doimiy xarajatlar;

Q_i – i-mahsulot birligini ishlab chiqarish hajmi;

V_i – i-mahsulot birligiga o‘zgaruvchan xarajatlar.

Mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan jami xarajatlar o‘zgarishining tahlili

Ko‘rsatkichlar	O‘lchov birligi	Reja	Haqiqatda	Rejadan farqi
1. Ishlab chiqarish hajmi	dona	16 000	15 478	-522
2. Doimiy xarajatlar	ming so‘m	255 000.0	269 600.0	+14 600,0
3. O‘zgaruvchan xarajatlar	ming so‘m	718 400.0	845 098,8	+126 698,8
4. Jami ishlab chiqarish xarajatlari	ming so‘m	973 400.0	1 114 698,8	+141 298,8
5. Mahsulot birligiga o‘zgaruvchan xarajatlar	ming so‘m	44,90	54,60	+9,70
6. Mahsulot birligiga doimiy xarajatlar	ming so‘m	15,94	17,42	+1,48
7. Mahsulot birligining jami tannarxi	ming so‘m	60,84	72,02	+11,18

Bir birlik mahsulot tannarxi rejaga nisbatan 11,18 (72,02-60,84) ming so‘mga o‘sgan.

$S_r = (F_r/Q_r)+V_r=(255000/16000)+(973400/16000)=15,94+44,90=60,84$

$S_{sh1} = (F_r/Q_x)+V_r=(255000/15478)+(973400/16000)=16,47+44,90=61,37$

$S_{sh2} = (F_x/Q_x)+V_r=(269600/15478)+(973400/16000)=17,42+44,90=62,32$

$S_x = (F_x/Q_x)+V_x=(269600/15478)+(845098/15478)=17,42+54,60=72,02$

Omillar ta’siri:

1. Ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi ta’siri = 61,37-60,84=0,54 ming so‘m.

2. Doimiy xarajatlar o‘zgarishi ta’siri = 62,32-61,32=0,94 ming so‘m

3. O‘zgaruvchan xarajatlar o‘zgarishi ta’siri = 72,02-62,32=9,70 ming so‘m

Jami o‘zgarish = 0,54+0,94+9,70=11,18 ming so‘m

4.3. Xarajatlarni umumiy hajmi va ularni asosiy elementlari bo‘yicha baholash, tahlil qilish

Ishlab chiqarish xarajatlarining analitik va sintetik hisobida analiz va sintez qoidasiga asoslaniladi. Shu sababli ham “analitika”, “sintetika” so‘zlari buxgalteriya hisobining muhim tushunchalariga aylangan.

Ularning mazmuniga e’tibor qaratsangiz “analitika” – butunni bo‘laklarga bo‘lish, “sintetika” bo‘laklarni birlashtirish, umumlashtirish ma’nosini anglatadi va bu analitik va sintetik hisobning to‘liq mazmunini ifoda etadi.

Xarajatlarni umumiy hajmda o‘rganish moliyaviy hisob obyektiga kiradi. Uning birlik elementlari, kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha o‘rganish boshqaruv hisobi obyektiga kiradi.

Xarajatlarning umumiy hajmi bo‘yicha o‘rganishda quyidagi muhim jihatlarga ahamiyat qaratiladi:

- jami xarajatlarning umumiy o‘zgarishlari tahliliga;
- jami xarajat o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar tahliliga;
- bir so‘mlik ishlab chiqarilgan, sotilgan mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajat tahliliga.

Jami xarajatlarning umumiy o‘zgarishi rejaga va o‘tgan yillarga nisbatan mutlaq va nisbiy o‘zgarishlarni aniqlash orqali baholanadi.

Jami ishlab chiqarish xarajatlarining o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar sifatida doimiy xarajatlarning o‘zgarishi, mahsulot birligiga o‘zgaruvchan xarajatlarning o‘zgarishi ta’siri, mahsulot ishlab chiqarish miqdorining o‘zgarishi ta’sir etadi. Xarajatlar o‘zgarishiga albatta ichki birliklar sifatida sarf normalari va baholarining o‘zgarishi ham tarkiblanadi. Bu kabi omillar xarajat elementlari bo‘yicha farq qiladi.

Jami ishlab chiqarish xarajatlari va ularning omilli tahlili

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yil		Hisobot yili		Farqi (+/-), ming so‘m	O‘sish darajasi, %
	summasi, ming so‘m.	tarkibi, %	summasi, ming so‘m.	tarkibi, %		
1.Ishlab chiqarish xarajatlari jami shu jumladan:	541 131	100,00	686 079	100,00	+144 948	126,79
1.1. O‘zgaruvchan xarajatlar	464 070	85,76	579 800	84,51	+115 730	124,94
1.2. O‘zgarmas xarajatlar	77 061	14,24	106 279	15,49	+29 218	137,92
2. Ishlab chiqarish hajmi	572 661	-	717 416	-	+144 755	125,30

Mahsulot ishlab chiqarish tannarxini o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar ta’sirini quyidagi hisob-kitoblarda ko‘rib o‘tish mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlarining jami o‘zgarishi:

686 079–541 131=+144 948 ming so‘m (o‘sish).

Joriy davr mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini qayta hisoblash:

a) o‘zgaruvchan xarajatlar:

464 070*1,253=581 479,7 ming so‘m. (mahsulot hajmining o‘zgarishiga mos o‘zgaradi);

b) o‘zgarmas xarajatlar:

77 061 ming so‘m (bazaviy miqdorda qoladi).

Jami: 581 479,7+77 061=658 540,7 ming so‘m

Joriy davr mahsulot hajmining o‘tgan davr bahosi va ta’rifi bo‘yicha hisob-kitobi:

541 131/572 661*717416=677 916 ming so‘m

Omillar ta’siri:

a) Ishlab chiqarish hajmi:

658 540,7–541 131=+117 409,7 ming so‘m (o‘sish)

yoki 581 479,7–464070=+117 409,7 ming so‘m (o‘sish)

b) Baho va ta’riflar o‘zgarishi:

686 079–677 916=+8 163 ming so‘m (o‘sish)

v) tarkib va jami xarajatlar summasi:

677 916–658 540,7=+19 375,3 ming so‘m (o‘sish)

Jami o‘zgarish: 117 409,7+8 163+19 375,3=+144 948 ming so‘m

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlar ularning iqtisodiy mazmuniga ko‘ra: ishlab chiqarish moddiy xarajatlar (qaytariladigan chiqitlar qiymati chiqarib tashlangan holda); ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari; ishlab chiqarishga tegishli bo‘lgan ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar; asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi; ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo‘lgan boshqa xarajatlar.

Ishlab chiqarish xarajatlarini turi, tarkibi, dinamikasi bo‘yicha tahlil qilish, ularni nazorat qilish, maqsadli boshqarish imkonini beradi.

Iqtisodiy elementlari bo‘yicha ishlab chiqarish xarajatlari tahlili

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yil		Hisobot yili		O‘sish darajasi, %	Farqi (+ , -)	
	summa, ming so‘m.	tarkibi, %	summa, ming so‘m	tarkibi, %		summa, ming so‘m.	tarkibi, %
Moddiy xarajatlar	434 236	80,25	539 694	78,66	124,29	+105 458	-1,59
Mehnat haqi xarajatlari	63 014	11,64	79 500	11,59	126,16	+16 486	-0,05
Yagona ijtimoiy to‘lov	22 641	4,18	28 012	4,08	123,72	+5 371	-0,10
Amortizatsiya	7 194	1,33	9 214	1,34	128,08	+2 020	+0,01
Boshqa xarajatlar	14 046	2,60	29 659	4,33	211,16	+15 613	+1,73
Jami xarajatlar	541 131	100,00	686 079	100,00	126,79	+144 948	-
Ishlab chiqarish hajmi	572 668	-	717 416	-	125,30	+144 748	-
Bir so‘mlik mahsulotga, (sotilgan mahsulotga) to‘g‘ri keladigan ishlab chiqarish xarajatlari	0,9449	-	0,9563	-	101,2	+0,0114	-

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, korxonada ishlab chiqarish xarajatlarining jami o‘zgarishi 144 948 ming so‘mga yoki 26,79%ga o‘sganligini ko‘rish mumkin.

Eng yuqori o‘zgarishlar moddiy xarajatlar (10 548 ming so‘m yoki 24,29%), mehnat haqi xarajatlari (16 486 ming so‘m yoki 26,16%) qatoriga to‘g‘ri keladi. Albatta ish haqidan ajratmalar qatoriga ham mehnat haqi o‘zgarishiga mos ravishda oshib boradi.

Ishlab chiqarish xarajatlarining vertikal tahlilidan ko‘rinadiki, jami ishlab chiqarish xarajatlari tarkibida moddiy xarajatlar salmog‘i eng yuqori o‘rinni tashkil etgan.

Bir so‘mlik mahsulotga qilingan ishlab chiqarish xarajatlari o‘tgan yilga nisbatan 1,2%ga yoki 1,14 tiyinga o‘zgargan.

4.4. Xarajatlarni faoliyat turlari, javobgarlik markazlari kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha tahlili

Faoliyat turlari bo‘yicha xarajatlar quyidagi turlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarish (ish bajarish, xizmat koʻrsatish) xarajatlari;
- tijorat xarajatlari;
- boshqaruv xarajatlari.

Asosiy faoliyat turi sifatida mahsulot ishlab chiqarish va tushumning eng yuqori ulushiga ega boʻlgan faoliyat turi belgilanadi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini faoliyat turlari boʻyicha tahlili

Koʻrsatkichlar	Oʻtgan yil		Hisobot yili		Farqi (+/-), ming soʻm	Oʻsish darajasi, %
	summasi, ming soʻm.	tarkibi, %	summasi, ming soʻm	tarkibi, %		
Umumxoʻjalik faoliyati boʻyicha jami xarajatlar Shu jumladan:	752016	100,00	988669	100	236653	131.46
1. Jami ishlab chiqarish xarajatlari	541131	71.95	686079	69.39	+144948	126.78
2. Tijorat xarajatlari, ming soʻm	125640	16.72	186540	18.87	+60900	148.47
3. Boshqaruv xarajatlari, ming soʻm	85245	11.33	116050	11.74	+30805	136.13
2. Sotilgan mahsulot hajmi, ming soʻm	572661	-	717416	-	+141755	125.27
4. Bir soʻmlik sotilgan mahsulotga toʻgʻri keladigan ishlab chiqarish xarajatlari	0.9449	-	0.9563	-	+0.0114	101.2
5. Bir soʻmlik sotilgan mahsulotga toʻgʻri keladigan tijorat xarajatlari	0.2193	-	0.2600	-	+0.0407	118.5
6. Bir soʻmlik sotilgan	0.1488	-	0.1617	-	+0.0129	108.6

mahsulotga to‘g‘ri keladigan boshqaruv xarajatlari						

Javobgarlik markazlari bo‘yicha xarajatlar tahlili. Javobgarlik markazlarining odatda foydaga, xarajatga va investitsiyaga nisbatan turlari tarkiblanadi.

Foyda bo‘yicha javobgarlik markazlari daromad va xarajatlarni o‘rganish va foydani maksimallashtirishni, xarajatlarni o‘rganish esa faqat xarajatlarni minimallashtirishga qaratilgan. Investitsiyaga nisbatan esa nafaqat daromad va xarajatlar, balki foydaning ishlatilishi ham baholanadi.

Ishlab chiqarish hisobi bo‘yicha javobgarlikning quyidagi markazlari belgilanadi: ta’minot; ishlab chiqarish; sotish va boshqaruv.

Korporativ boshqaruv nazariyasi va amaliyotiga ko‘ra korxonalar tarkibiy birliklari, bo‘limlar, do‘konlar, xizmatlar yoki guruhlar *moliyaviy javobgarlik markazlari* hisoblanadi. Ularning rahbarlari muayyan yo‘nalish va menejment vazifalarini bajarish uchun mas’uldirlar.

Xarajatlar bo‘yicha javobgarlik markazlari – xarajatlarni byudjetlash bo‘yicha vazifalarni bajarish uchun mas’ul bo‘lgan bo‘linma (birliklar to‘plami)dir.

Korxonada xarajatlar bo‘yicha javobgarlik markazlari quyidagi bo‘limlarda tashkil topadi:

- boshqaruv faoliyati;
- marketing faoliyati;
- informatsion texnologiyalar;
- logistika;
- ombor faoliyati;
- ta’minot;
- ishlab chiqarish.

Daromad markazlari javobgarlik markazlari:

- sotish (tovarlar turlari bo‘yicha);

- filiallar, bo‘limlardan iborat.

Xarajatlar bo‘yicha javobgarlik markazlari – sex, uchastka, brigada va bo‘limlardan iborat.

Javobgarlik markazlari bo‘yicha xarajatlar tahlili (mln so‘m)

Nazorat qilinadigan xarajatlar	Xarajatlar		Xarajatlarning o‘zgarishi, (+,-)	
	Smeta bo‘yicha	Haqiqatda	Oy davomida	Yil boshidan
№1-bo‘lim masteri hisoboti				
1. Materiallar	100,0	98,0	-2,0	-1,0
2. Ish haqi	50,0	51,0	+1,0	+0,5
3. Xizmat ko‘rsatuvchi tarkib ish haqi	22,0	22,5	+0,5	+0,3
4. Yoqilg‘i va elektr energiya	18,0	19,0	+1,0	+0,7
5. Uskunalar ishlatish va ta’mirlash xarajatlari	20,0	19,5	-0,5	-0,5
6. Boshqa xarajatlar	10,0	10,5	+0,5	-0,3
7. Jami xarajatlar	220,0	220,5	+0,5	-0,3
№1 sex boshlig‘i hisoboti				
1. Sex boshqaruvi apparatini saqlash xarajatlari	40,0	41,0	+1,0	-
2. Boshqa sex tarkibini saqlash xarajatlari	30,0	29,0	-1,0	-2,0
3. Bino, inshoot va inventarlarni joriy saqlash xarajatlari	100,0	102,0	+2,0	-1,0
4. Samaradorlikka ta’sir etmaydigan xarajatlar	X	2,0	+2,0	+5,0
5. Sexning boshqa xarajatlari	30,0	29,0	-1,0	-3,0
6. Sex bo‘yicha jami xarajatlar	200,0	203,0	+3,0	-1,0
Bo‘limlar bo‘yicha xarajatlar				

№1 bo‘lim	220,0	220,5	+0,5	-0,3
№2 bo‘lim	200,0	205,0	+5,0	+7,0
№3 bo‘lim	280,0	278,0	-2,0	-3,0
7. Bo‘limlar bo‘yicha jami xarajat	700,0	703,5	+3,5	+3,7
8 Sex bo‘yicha barcha xarajatlar	900	906,5	+6,5	+2,7
Iqtisod bo‘yicha direktor o‘rinbosari hisoboti				
1. Korxonani boshqaruvi xarajatlari	200,0	206,0	+6,0	+10,0
2. Umumxo‘jalik xarajatlari	200,0	195,0	-5,0	-7,0
3. Soliqlar, yig‘imlar va ajratmalar	100,0	100,0	-	+1,0
4. Samaradorlikka ta’sir qilmaydigan xarajatlar	x	50,0	+50	100
5. Jami (korxona bo‘yicha barcha) xarajatlar	500,0	551,0	+51	104
6. Sexlar bo‘yicha xarajatlar				
№1 Sex	900,0	906,5	+6,5	+2,7
№2 Sex	800,0	790,5	-9,5	-2,7
№3 Sex	1000,0	1005,0	+5	10
Sexlar bo‘yicha jami:	2700,0	2702,0	+2	10
7. Korxona bo‘yicha barcha xarajatlar	3200,0	3253,0	+53	114

Kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha tahlil. Mahsulotlarning ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlari tarkibini iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha quyidagi tarkibda berish mumkin.

Ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy elementlari va kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha turkumlanishi

Xarajatlarning iqtisodiy elementlari	Mahsulot tannarxini kalkulyatsion moddalari
1	2
Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita moddiy xarajatlar	Xomashyo
	Yoqilg‘i
	Elektr quvvati
	Ehtiyot qismlar
	Idishlar va hokazo
Ishlab chiqarish xarakteridagi bevosita va bilvosita mehnat haqi xarajatlari	Asosiy ish haqlari
	Qo‘shimcha ish haqlari
	Ish haqiga ustamalar
Ishlab chiqarishga taalluqli mehnat haqidan ajratmalar	Ijtimoiy ta’minot bo‘limiga
	Mehnat birjasiga
	Kasaba uyushmasiga
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi, eskirish xarajatlari	Asosiy vositalarning eskirishi
	Nomoddiy aktivlarning eskirishi
	Asosiy vosita va nomoddiy aktivlarni ijara haqlari
Ishlab chiqarish xarakteridagi boshqa xarajatlar	Turli ishlar va xizmatlar
	Soliqlar, yig‘imlar va hokazo.

Korxona bo‘yicha jami xarajatlar faqat iqtisodiy elementlari bo‘yicha o‘rganiladi. Mahsulotlar turi va turkumi bo‘yicha ishlab chiqarish xarajatlari kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha o‘rganiladi. Tahlil etishda ishlab chiqarish xarajatlarining jami o‘zgarishi va uning tarkibi bo‘yicha o‘zgarishlari mutlaq va nisbiy jihatdan o‘rganiladi.

Xarajatlarni moddalari bo‘yicha tahlili

№	Xarajat moddalari	Haqiqatda ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi, ming so‘m		Farqlanishi (+,-)		
		Reja tannarxi bo‘yicha	Haqiqiy tannarxi bo‘yicha	Ming so‘m	% da	
					Rejaga nisbatan	Jami reja tannarxiga nisbatan
A	B	1	2	3	4	5
1	Xomashyo va materiallar	43 456	37 865	-5 591	-12,9	-2,75
2	Qaytarilgan chiqitlar	-96	-107	-11	+11,5	-0,01
3	Xomashyo va materiallar sarfi	43 360	37 758	-5 602	-12,9	-2,75

	chiqitlar qaytarilgan holda (1-2)					
4	Korxona va tashkilotlardan sotib olingan buyumlar, yarim fabrikatlar va ishlab chiqarish xarakteridagi xizmatlar	19 344	17 134	-2 210	-11,4	-1,09
5	Texnologik maqsadlar uchun elektr energiya va yoqilg‘i sarfi	1 006	1 024	+18	+1,8	+0,01
6	**Moddiy xarajatlar jami**	**63 710**	**55 916**	**-7 794**	**-12,2**	**-3,83**
7	Ishchilarning asosiy ish haqi	46 783	42 424	-4 359	-9,3	-2,14
8	Ishchilarning qo‘shimcha ish haqi	8 561	8 545	-16	-0,2	-0,01
9	Ijtimoiy sug‘urta xarajatlari	23 730	21 353	-2 377	-10,0	-1,17
10	**Ish haqi va ajratmalarga xarajatlar jami**	**79 074**	**72 322**	**-6 752**	**-8,5**	**-3,32**
11	Ishlab chiqarishga tayyorlash va o‘zlashtirish xarajatlari	2 561	2 549	-12	-0,5	-0,01
12	Uskunalarni saqlash va ishlatish xarajatlari	10 716	10 329	-387	-3,6	-0,19
13	Sex xarajatlari	13 170	12873	-297	-2,3	-0,15
14	Umumxo‘jalik xarajatlari	18 420	18 515	+95	+0,5	+0,05
15	**Ishlab chiqarishni tayyorlash va o‘zlashtirish xarajatlari jami**	**44 867**	**44 266**	**-601**	**-1,3**	**-0,30**
16	Brakdan yo‘qotishlar	X	72	+72	X	+0,04
17	Boshqa ishlab chiqarish xarajatlari	15 903	19 554	+3 651	+23,0	+1,79
18	**Tovar mahsulotining jami ishlab chiqarish tannarxi**	**203 554**	**19 2130**	**-11 424**	**-5,6**	x

Korxonada moddiy xarajatlar reja tannarxiga nisbatan 7 794 ming so‘mga, nisbiy ifodada 12,2%ga kam sarflangan, jami reja tannarxida moddiy xarajatlar o‘zgarishining salmog‘i 3,38%ga teng bo‘lgan.

Ish haqi va ish haqidan ajratmalar reja tannarxiga nisbatan 6 752 ming so‘mga, nisbiy ifodada 3,32%ga kam sarflangan.

Mahsulotning reja tannarxi 11 424 ming so‘mga kam bo‘lgan, nisbiy ifodada mahsulotning to‘liq tannarxi 12,2%ga arzonlashtirishga erishilgan. Bu o‘zgarishlarni albatta ijobiy deyish mumkin.

4.5. Moddiy, mehnat haqi, asosiy vositalarni saqlash va ishlatish xarajatlari tahlili

Moddiy xarajatlar. Moddiy xarajatlar ishlab chiqarish xarajatlarining asosiy qismini tashkil etadi va shu sababli ham ularni tahlil etishga muhim ahamiyat qaratiladi.

Moddiy xarajatlar tahlili oldiga quyidagi vazifalar qo‘yiladi:

- moddiy xarajatlarning rejaga va o‘tgan yillarga nisbatan o‘zgarishlarni va ularning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillarni o‘rganish;

- moddiy xarajatlarni iqtisod qilish yuzasidan imkoniyatlarni aniqlash;

- mahsulotning moddiy xarajatlar sig‘imiga baho berish va ulardan samarali foydalanishning ichki imkoniyatlarini aniqlash;

- moddiy resurslardan tejamli va natijali foydalanish yo‘llarini aniqlash.

Moddiy xarajatlar tahlili ularning o‘zgarishini o‘rganishdan boshlanadi. Moddiy xarajatlarning o‘zgarishi va unga ta’sir etuvchi omillarni quyidagi jadval ma’lumotlari asosida ko‘rib o‘tishimiz mumkin.

Moddiy xarajatlar va ularning o‘zgarishi va unga ta’sir etuvchi omillar tahlili

Moddiy xarajatlar va ularning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar	**Summasi**
1. Reja bo‘yicha moddiy xarajatlar	35 250
2. Haqiqatdagi mahsulot hajmi va tarkibi bo‘yicha qayta hisoblangan rejadagi moddiy xarajatlar	35 600
3. Haqiqatdagi moddiy xarajatlar	35 700
4. Jami o‘zgarish	+450
Shu jumladan:	
4.1. Ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi hisobiga	+3 525 (35 250*10/100)
4.2. Ishlab chiqarilgan mahsulot strukturasining o‘zgarishi hisobiga	-3 175 (35 600-35 250-3 525)
4.3. Materiallar tarkibining o‘zgarishi hisobiga	+100 (35 700-35 600)

**Mahsulot ishlab chiqarish hajmining o‘sish darajasi – 10 %*

Moddiy xarajatlarning reja bo‘yicha tannarxi 35 250 mln so‘m qilib belgilangan. Lekin, uning haqiqiy tannarxi 35 700 mln so‘mga teng bo‘lgan. Moddiy xarajatlarning jami o‘zgarishi +450 mln so‘mni tashkil

qilgan. Ushbu o‘zgarishga ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi hisobiga (moddiy xarajatlar o‘zgaruvchan xarajatlar tarkibiga kirib mahsulot ishlab chiqarish hajmiga mos ravishda o‘sib borishi tufayli) +3 525 mln so‘mga ortganligini, ishlab chiqarilgan mahsulotlarning strukturaviy o‘zgarishlari hisobiga -3 175 mln so‘mga kamayganligini, materiallar tarkibining o‘zgarishi hisobiga o‘zgarish +100 mln so‘mni tashkil etganligini ko‘rish mumkin. Barcha omillar ta’sirini jamlasak, uning umumiy o‘zgarishga teng ekanligini ko‘rish mumkin (+3 525+(-3 175)+100).

Ish haqi xarajatlari tahlili. Ish haqi xarajatlari ishlab chiqarish korxonalarida salmog‘i bo‘yicha moddiy xarajatlardan keyin ikkinchi o‘rinda turuvchi xarajat elementi hisoblanadi. O‘z navbatida ish haqi xarajatlari uchinchi muhim xarajat elementi ish haqidan ajratmalar uchun ham asos bo‘ladi. Ish haqidan ajratmalarning kichik va yirik biznes vakillariga nisbatan 15 va 25 foizlik normalari belgilangan. Ish haqidan ajratmalarning mahsulot ishlab chiqarish tannarxida sig‘imlilik darajasi ish haqiga birlashtirilgan holda o‘rganiladi. Eng muhim ko‘rsatkichlar sifatida tahlil etishda quyidagi ko‘rsatkichlar tarkiblanadi: ish haqi fondi, bitta xodimga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha oylik ish haqi, bir ishchiga to‘g‘ri keladigan ish o‘rtacha oylik ish haqi, bir kunlik o‘rtacha ish haqi, bir soatlik o‘rtacha ish haqi.

Korxonada ish haqi fondining tahlili

Ko‘rsatkichlar	**Sanoat ishlab chiqarish xodimlari**	**Ishchilar**
Ish haqi fondi, mln so‘m		
O‘tgan yil	17 706,9	17 116,5
Haqiqatda	26 025,6	19 767,0
Farqi (+,-)	+8 318,7	+2 650,5
Xodimlarning o‘rtacha ro‘yxat bo‘yicha soni, kishi		
O‘tgan yil	1 065	844
Haqiqatda	962	769
Farqi (+,-)	-103	-75

Xodimlarning o‘rtacha ish haqi, ming so‘m		
O‘tgan yil	16 626,2	20 280,9
Hisobot yili	27 053,6.	25 704,4
Farqi (+,-)	+10 427,4	+5 426,6
Ish haqi fondining jami o‘zgarishi, ming so‘m	+8 318,7	+2 650,5
Shu jumladan:		
Xodimlar soni o‘zgarishi hisobiga, ming so‘m	-1 712,5	-1 521,0
O‘rtacha ish haqi o‘zgarishi hisobiga, ming so‘m	+10 031,1	+4 171,5

Korxonada ish haqi fondining o‘tgan yilga nisbatan o‘zgarishi sanoat ishlab chiqarish xodimlari bo‘yicha 8 318,7 mln so‘mni, ishchilar bo‘yicha 2650,5 mln so‘mni tashkil qilgan.

Xodimlarning o‘rtacha ro‘yxatdagi soni o‘tgan yilga nisbatan sanoat ishlab chiqarish xodimlari bo‘yicha 103 kishiga, ishchilarning o‘rtacha ro‘yxatdagi soni 75 kishiga kam bo‘lgan.

Xodimlarning o‘rtacha ish haqi o‘tgan yilga nisbatan sanoat ishlab chiqarish xodimlari bo‘yicha +8 318,7 ming so‘mga, ishchilar bo‘yicha 2 650,5 ming so‘mga o‘sganligini ko‘rish mumkin.

Ish haqi fondining o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar sifatida xodimlar sonining o‘zgarishi va o‘rtacha bir xodimga to‘g‘ri keladigan ish haqining o‘zgarishi hisob-kitob qilinadi. Korxonada ushbu omillar hisobiga mehnat haqi fondining o‘zgarishi sanoat ishlab chiqarish xodimlariga nisbatan +10 031 ming so‘m (bir xodimga o‘rtacha ish haqining o‘zgarishi (10 427,4)) va -1 712,5 ming so‘mni (sanoat ishlab chiqarish xodimlari sonining o‘zgarishi hisobiga (-103)) tashkil etgan.

Ishchilarning mehnat haqi fondining o‘tgan yilga nisbatan o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillari hisob-kitobi mos ravishda +4 171,5 ming so‘m va -1 521,0 ming so‘mga teng bo‘lgan.

Bitta xodimga yoki bitta ishchiga to‘g‘ri keladigan ish haqi o‘zgarishlariga ta’sir etuvchi omillarni quyidagi jadval ma’lumotlari asosida hisob-kitob qilish mumkin.

Ishchilarning o‘rtacha ish haqi va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar tahlili

Ko‘rsatkichlar	O‘tgan yil	Hisobot yili	Farqi (+, -)	O‘sish darajasi, %
1. Ishchilar mehnat haqi fondi, ming so‘m	17 116,5	19 767,0	-2 650,5	115,5
2. Ishchilarning o‘rtacha ro‘yxat soni, kishi	844	769	-75	91,1
Z. Bitta ishchiga to‘g‘ri keladigan o‘rtacha ish haqi, so‘m	20 280,2	25 704,8	+5 424,6	126,7
4. Ishchilar tomonidan ishlangan kishi kunlari, ming kishi-kun	176,34	167,8	-8,5	95,2
5. Ishchilar tomonidan ishlangan jami ish soatlari, ming kishi soat	1 467,2	1 412,8	-54.4	96,3
6. Bitta ishchi tomonidan ishlangan kishi kuni (4/2)	208,9	218,2	+9,3	104,4
7. Ish kuni davomiyligi, soat (5/4)	8,32	8,42	+0,1	101,2
8. Bitta ishchiga to‘g‘ri keladigan bir soatlik ish haqi, ming so‘m (1/5)	11,67	13,99	+2,32	238,9
Ish haqining o‘zgarishi, ming so‘m	x	x	+5 424,6	x
Ish kuni o‘zgarishi	(+9,3)x8,32x11,67 =		+903,0	x
Ish kuni davomiyligi o‘zgarishi	218,2x(+0,1)x11,67 =		+254,6	x
1 soatlik mehnatga haq to‘lash qiymatining o‘zgarishi	218,2x8,42x(+2,32) =		+4 264,4	x

Ishlarning o‘rtacha ish haqi va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar tahlilidan quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

- ish kuni o‘zgarishi hisobiga o‘rtacha ish haqining o‘zgarishi 903 ming so‘mga ortgan;

- ish kuni davomiyligining o‘zgarishi hisobiga o‘rtacha ish haqining o‘zgarishi +254,6 ming so‘mga ortgan;

- bir soatlik mehnatga haq to‘lashning o‘zgarishi hisobiga o‘rtacha ish haqi +4 264,4 ming so‘mga ortgan;

- ish haqining jami o‘zgarishi 5 424,6 ming so‘mga teng bo‘lgan.

Mahsulotning mehnat sig‘imi va mehnat haqining o‘sish darajasi ishlab chiqarishga yangi texnikalarni ishga tushirilishiga, ishlab chiqarishni mexanizatsiyalash va avtomatlashtirish darajasiga, mehnatni tashkil etilishiga, xodimlarning malaka darajasiga va boshqa innovatsion o‘zgarishlarga bog‘liqdir.

Amortizatsiya va eskirish xarajatlari tahlili. Amortizatsiya va eskirish xarajatlari asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarga xos tushunchalar hisoblanadi. Ularning iqtisodiy mazmunini bilish uchun albatta quyidagi tushunchalarning tasnifini bilish lozim.

Aktivning balans qiymati – har qanday jamg‘arilgan eskirish va yig‘ilgan qadrsizlanish bo‘yicha zararlar chegirib tashlanganidan so‘ng, aktivning tan olinadigan summasi bu uning balans qiymatidir.

Aktivning tannarxi – bu aktivni uning haridi yoki qurilishi paytida sotib olish uchun to‘langan pul mablag‘i yoki pul mablag‘i ekvivalentidagi qiymat yoki boshqa turdagi uning evaziga berilgan tovonning haqqoniy qiymati yoki ushbu aktivning dastlabki tan olinishidagi qiymatdir.

Aktivning eskirish hisoblanadigan qiymati – bu aktivning tugatish qiymati chegirilgandagi tannarxi yoki tannarx o‘rniga aks ettiriladigan boshqa qiymatdir.

Aktivning eskirishi – bu aktivning eskirishi hisoblanadigan aktiv qiymatini uning foydali xizmat muddati davomida sistematik tarzda xarajatlarga olib borishdir.

Asosiy vositalar – quyidagilar uchun mo‘ljallangan moddiy aktivlardir:

(a) mahsulotlarni ishlab chiqarish yoki yetkazib berish, yoki xizmatlarni ko‘rsatish, yoki boshqa tomonlarga ijaraga berish, yoki ma’muriy maqsadlarda foydalanish uchun mo‘ljallangan; va

(b) bir davrdan uzoqroq muddat davomida foydalanilishi kutilgan.

Aktivning qoplanadigan qiymati – bu aktivning quyidagi qiymatlaridan yuqorirog‘i: sotish xarajatlari chegirilgandagi haqqoniy qiymati va uning foydalanishdagi qiymati.

Aktivning tugatish qiymati – bu aktivning chiqib ketishi bo‘yicha baholangan xarajatlar chegirilgan holda, tadbirkorlik subyekti ayni paytda xuddi aktiv foydali xizmat muddati oxirida kutilgan muddati va holatida bo‘lganidek aktivning chiqib ketishidan oladigan baholangan qiymatidir.

Aktivning foydali xizmat muddati bu:

(a) aktivning tadbirkorlik subyekti tomonidan foydalanishi uchun yaroqli bo‘lishi kutilgan davr; yoki

(b) tadbirkorlik subyekti tomonidan aktivdan olinishi kutilgan ishlab chiqarish hajmi (miqdori) yoki shunga o‘xshash birliklar soni.

Tahlil qilishda asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning ishlab chiqarishda xizmat qiladigan tarkibi bo‘yicha amortizatsiya ajratmalarini tahliliga, amortizatsiya ajratmalarining o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillariga muhim ahamiyat beriladi. Amortizatsiya ajratmalari va eskirish xarajatlari amortizatsiyalanadigan asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning qiymatini o‘zgarishi va amortizatsiya normalarining o‘zgarishi hisobiga o‘zgaradi.

Mahsulotning ishlab chiqarish xarakteridagi asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi sig‘imi quyidagi model asosida hisoblanadi:

$$\mathbf{M_a=A_x/M_x}$$

Bunda: M_a – mahsulotning amortizatsiya sig‘imi;

A_x – amortizatsiya (eskirish) xarajatlari;

M_x – mahsulot ishlab chiqarish tannarxi.

Mahsulotning amortizatsiya (eskirish) xarajatlari quyidagi model bo‘yicha hisob-kitob qilinadi:

$$\mathbf{A=N_a*S_b/100}$$

Bunda: A - asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiyasi;

N_a – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amaortizatsiyalanadigan qiymati;

S_b – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlarning amortizatsiya normalari.

Asosiy vositalarni amortizatsiyasi, ularni saqlash va ishlatish xarajatlarining omilli tahlili modellari

Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar bo‘yicha		
Asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar	Ta’sir etuvchi omillar	Omillar ta’sirining hisob-kitobi
Amortizatsiya (eskirish)	Asosiy vosita (nomoddiy aktiv)larning balans qiymati (OS) va amortizatsiya normalarining (NA) o‘zgarishi	$A = OS \cdot NA$ $\Delta Aos = \Delta OS \cdot NA0$ $\Delta Ana = \Delta OS1 \cdot \Delta NA$
Yoritish, isitish, suv ta’minoti va boshqa xarajatlar	Iste’mol qilingan xizmatlar miqdori (K) va qiymatining(S) o‘zgarishi	$M = K \cdot S$ $\Delta Mk = \Delta K \cdot Ts_0$ $\Delta Mts = K_1 \cdot \Delta Ts$
Asosiy vositalarning joriy ta’mirlash xarajatlari	Ishlar hajmi (V) va qiymatining (Ts) o‘zgarishi	$ZR = V \cdot Ts$ $\Delta ZRv = \Delta V \cdot Ts_0$ $\Delta ZRts = V_1 \cdot \Delta Ts$
Yengil avtomobillarni saqlash xarajatlari	Yengil avtomobillar soni (KM) va bitta mashinani saqlash xarajatlari (ZS) o‘zgarishi	$Z = KM \cdot ZS$ $\Delta Zkm = \Delta KM \cdot ZS_0$ $\Delta Zzs = KM_1 \cdot \Delta ZS$

4.6. Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxini tahlili

Ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini tahlili tahlilda eng murakkab, qiyin va ko‘p mehnat talab qiladigan jarayon

hisoblanadi. Uning buxgalteriya xizmati xodimlari mehnat sig‘imidagi hajmi ham eng yuqori normani tashkil etadi.

Mahsulot (ish, xizmat)larning tannarxi – ishlab chiqarishning eng muhim samaradorlik ko‘rsatkichi hisoblanadi.

Ishlab chiqarishning muhim samaradorlik ko‘rsatkichi bu ishlab chiqarish tannarxidir. Korxonaning moliyaviy natijasi va moliyaviy ahvoli avvalo ushbu samaradorlik ko‘rsatkichiga bog‘liqdir.

Xarajatlar boshqarish tizimining samaradorligi avvalo ularni tahlil etishni tashkil etilganligiga bog‘liq. O‘z navbatida bu quyidagilarga bog‘liq:

- korxonada qo‘llanilayotgan hisob shakli va usullariga;
- hisob ishlarining avtomatlashtirish darajasiga;
- operatsion xarajatlarni rejalashtirish va normalash holatiga;
- soatlik, kunlik, dekadalik, oylik xarajatlar yuzasidan hisobotlarning shakllantirilganlik holatiga;
- real holat va natijani chuqur tahlil qilishda malakali mutaxassislarning mavjudligiga va h.k. omillarga bog‘liq.

Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxi tahlili obyekti sifatida quyidagilar tarkiblanadi:

- ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning to‘liq tannarxi va xarajat elementlari bo‘yicha tahlili;
- bir so‘mlik ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajat tahlili;
- alohida tur mahsulotlarning ishlab chiqarish tannarxi;
- xarajatlarning alohida moddalari bo‘yicha tahlili;
- javobgarlik markazlari bo‘yicha tahlili.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlari tahlili

Xarajat elementlari va mahsulotning xarajat sig‘imi ko‘rsatkichlari	**Summa, ming so‘m**			**Xarajatlar tarkibi, %**			**Bir so‘mlik mahsulotga xarajat, tiyin**	
	t_0	t_1	(+,–)	t_0	t_1	(+,–)	t_0	t_1

Moddiy xarajatlar	35 000	45 600	+10 600	53,0	55,9	+2,9	43,75	45,45
Shu jumladan:								
Xomashyo va materiallar	25 200	31 500	+6 300	38,2	38,6	+0,4	31,50	31,40
yoqilg‘i	5 600	7 524	+1 924	8,5	9,2	+0,7	7.00	7,50
elektroenergiya	4 200	6 575	+2 376	6,3	8,1	+1,8	5.25	6,55
Mehnat haqi	13 500	15 800	+2 300	20,4	19,4	-1,0	16,88	15,75
Mehnat haqidan ajratmalar	4 725	5 530	+805	7,2	6,8	-0,4	5,90	5,51
Amortizatsiya (eskirish) xarajatlari	5 600	7 000	+1 400	8,5	8,6	+0,1	7,00	6,98
Boshqa xarajatlar	7 175	7 580	+405	10,9	9,3	–1,6	8,97	7,56
To‘liq tannarx	66 000	81 510	+15 510	100	100	–	82,50	81,25
Shu jumladan: -o‘zgaruvchan xarajatlar	46 500	55 328	+9 828	70,5	68	–1,5	58,12	55,15
-o‘zgarmas xarajatlar	19 500	26 182	+6 682	29,5	32	+1,5	24,38	26,10

Alohida tur mahsulotlar tannarxi va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillarni quyidagi bog‘lanishlarini berib o‘tish mumkin:

$$\mathbf{T_i = D_i / MX_i + O'_i}$$

Bunda: T_i – i mahsulot birligini tannarxi;

D_i – i mahsulot birligiga doimiy xarajatlar;

B_i –i mahsulot birligiga o‘zgaruvchan xarajatlar;

M_{xi} – i birlik mahsulot hajmi.

“A” tur mahsulotning tannarxi va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar tahlili

Ko‘rsatkichlar	Reja	Haqiqatda	Rejadan farqi, (+,-)
Mahsulot ishlab chiqarish hajmi (MX), dona	10 000	13 300	+3 300
Doimiy xarajatlar(D), ming so‘m	12 000	20 482	+8 482
Mahsulot birligiga o‘zgaruvchan xarajatlar (O‘), so‘m	2 800	3 260	+460
Mahsulot tannarxi (T), so‘m	4 000	4 800	+800

$T_{reja} = D_{reja} / MX_{reja} + O‘_{reja} = 12\ 000\ 000 / 10\ 000 + 2800 = 4000$ so‘m;

$T_{shartli1} = D_{reja} / MX_{xaq.} + O‘_{reja} = 12\ 000\ 000 / 13\ 300 + 2800 = 3702$ so‘m;

$T_{shartli2} = D_{xaq.} / MX_{xaq.} + O‘_{reja} = 20\ 482\ 000 / 13\ 300 + 2800 = 4340$ so‘m;

$T_{xaq.} = D_{xaq.} / MX_{xaq.} + O‘_{xaq} = 20\ 482\ 000 / 13\ 300 + 3260 = 4800$ so‘m.

Mahsulot birligi tannarxining umumiy o‘zgarishi:

$\Delta T_{jami} = T_{xaq.} – T_{reja} = 4800 – 4000 = +800$ so‘m.

Shu jumladan:

a) ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi hisobiga:

$\Delta T_{mx} = T_{shartli1} – T_{reja} = 3702 – 4000 = –298$ so‘m;

b) doimiy xarajatlar o‘zgarishi hisobiga:

$\Delta T_{d} = T_{shartli2} – T_{shartli1} = 4340 – 3702 = +638$ so‘m;

v) o‘zgaruvchan xarajatlarning o‘zgarishi hisobiga:

$\Delta T_{o‘} = T_{haq.} – T_{shartli2} = 4800 – 4340 = +460$ so‘m.

“A” mahsulot tannarxining xarajat moddalari bo‘yicha tahlili

Xarajat moddalari	Xarajatlar summasi			Xarajatlar tarkibidagi salmog‘i, %		
	Reja	Haqiqat	Farqi (+,-)	Reja	Haqiqat	Farqi (+,-)
Xomashyo va materiallar	1 700	2 115	+415	42,5	44,06	+2,1
Yoqilg‘i va elektr energiya	300	380	+80	7,5	7,92	+0,42
Ishlab chiqarish	560	675	+115	14,0	14,06	+0,06

xodimlarining ish haqi						
Ish haqidan ajratmalar	200	240	+40	5,0	5,0	-
Uskunalarni saqlash va ishlatish xarajatlari	420	450	+30	10,5	9,38	-1,12
Umumishlab chiqarish xarajatlari	300	345	+45	7,5	7,19	-0,31
Umumxo‘jalik xarajatlari	240	250	+10	6,0	5,21	-0,79
Brakdan yo‘qotishlar	-	25	+25	-	0,52	+0,52
Sug‘urta xarajatlari	160	176	+16	4,0	3,66	-0,34
Boshqa xarajatlar	120	144	+24	3,0	3,0	-
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	4 000	4 800	+800	100	100	-
Shu jumladan: -o‘zgaruvchan -o‘zgarmas	 2 800 1 200	 3 260 1 540	 +460 +340	 70,0 30,0	 67,9 32,1	 -2,1 +2,1

“A” mahsulot birligining reja tannarxiga qiyosan o‘zgarishi 800 so‘mni tashkil etgan. Shu jumladan mahsulot birligining tannarxida o‘zgaruvchan xarajatlarning o‘zgarishi 460 so‘mni, doimiy, ya’ni o‘zgarmas xarajatlarning o‘zgarishi 340 so‘mni tashkil etgan. Asosiy xarajat moddalari qatoriga moddiy xarajatlar (xomashyo va materiallar, yoqilg‘i va elektr energiya), ish haqi xarajatlari to‘g‘ri kelgan.

4.7. Mahsulot (ish, xizmat)larning xarajat sig‘imini tahlili

Mahsulotning xarajat sig‘imini baholash tahlilda eng muhim va hal qiluvchi bo‘g‘in hisoblanadi. Mahsulotning xarajat sig‘imi jami xarajatlar va xarajat elementlari bo‘yicha alohida hisob-kitob qilinadi.

Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotning umumiy xarajat sig‘imini aniqlash uchun jami ishlab chiqarish xarajatlari mahsulotning qiymatiga bo‘linadi. Xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo‘yicha hisob-kitoblarida har bitta xarajat elementi alohida hisob-kitob qilinadi. Mahsulotning umumiy xarajat sig‘imi quyidagi formula asosida aniqlanadi:

$$\mathbf{Q_{xs} = X / V, ST}$$

Bunda: X – jami ishlab chiqarish xarajatlari (sotilgan mahsulot ishlab chiqarish tannarxi);

V – ishlab chiqarilgan mahsulot qiymati;

ST – sotishdan tushum.

Xarajatlarning iqtisodiy elementlari bo‘yicha hisob-kitoblarda har bitta xarajat elementi alohida hisob-kitob qilinadi.

Mahsulotning ishlab chiqarish xarajatlariga sig‘imliligi

Mahsulotning jami xarajatlarga sig‘imi				
Q_{xs} = X/ V, SM				
Mahsulotning moddiy xarajat sig‘imi	Mahsulotning mehnat haqi xarajat sig‘imi	Mahsulotning mehnat haqidan ajratmalarga sig‘imi	Mahsulotning amortizatsiya xarajatlariga sig‘imi	Mahsulotning boshqa ishlab chiqarish xarajatlariga sig‘imi
Q_{mr}= MR / V, SM	**Q_{mx}= M_x / V, SM**	**Q_{mxa} = M_{xa} / V, SM**	**Q_{an} = A_{an} / V, SM**	**Q_{bx} = B_x / V, SM**
Belgilar izohi:				
V, SM – ishlab chiqarilgan **(V),** sotilgan mahsulot hajmi **(SM)**				
Q_{mr} – mahsulotning mehnat sig‘imi	**Q_{mx}** – mahsulotning mehnat haqi sig‘imi	**Q_{mxa}** – mahsulotning mehnat haqidan ajratmalarga sig‘imi	**Q_{an}** – mahsulotning amortizatsiya, eskirish xarajatlariga sig‘imi	**Q_{bx}** – mahsulotning boshqa xarajatlarga sig‘imi
MR – moddiy xarajatlar	**M_x** – mehnat haqi xarajatlari	**M_{xa}** – mehnat haqidan ajratmalar	**A_{an}** – asosiy vositalar va nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi (eskirishi)	**B_x** – boshqa xarajatlar

Mahsulotning xarajat sig‘imiga ta’sir etuvchi omillar qatoriga quyidagilar kiradi: mahsulot ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi, struktura o‘zgarishlari, baho (inflyatsiya ta’sirida, sifat o‘zgarishlari, sotish bozorining o‘zgarishi) o‘zgarishi, doimiy xarajatlar o‘zgarishi, o‘zgaruvchan xarajatlar o‘zgarishi.

Mahsulotning jami xarajat sig‘imini tahlili

Yillar	Tahlil qilinayotgan korxonada		Raqobatchi korxonada		Tarmoq bo‘yicha o‘rtacha korxonada	
	Xarajat sig‘imi, tiyin	O‘sish darajasi, %	Xarajat sig‘imi, tiyin	O‘sish darajasi, %	Xarajat sig‘imi, tiyin	O‘sish darajasi, %
xxx1	84,2	100	85,2	100	90,4	100
xxx2	83,6	99,3	85,0	99,7	88,2	97,6
xxxZ	82,9	98,5	84,0	98,6	86,5	95,7
xxx4	82,5	98,0	83,8	98,4	85,7	94,8
xxx5	81,25	96,5	82,0	96,2	84,5	93,5

Korxonada bir so‘mlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajat sig‘imi oxirgi yilda 81,25 tiyinni tashkil etgan. Xuddi shu ko‘rsatkich raqobatchi korxonada 82,00 tiyinni, tarmoq bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkich 84,50 tiyinni tashkil etgan. Bu bilan korxonadagi holatni raqobatchilarga va tarmoq bo‘yicha o‘rtacha ko‘rsatkichga nisbatan ijobiy baholash mumkin.

Xarajatlarning faqat qiyosiy tahlili emas, balki uning alohida xarajat elementlari bo‘yicha o‘zgarishlariga ham baho beriladi. Xarajat elementlari bo‘yicha tahlil etish mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini to‘g‘ri boshqarish maqsadida ularning omilli tahlilini amalga oshirishga ham imkon beradi. Negaki har bitta xarajat elementi alohida omillar ta’sirida o‘zgaradi.

Xarajat elementlari bo‘yicha bir so‘mlik mahsulotga xarajatlar tahlili

Xarajat elementlari	Bir so‘mlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajatlar		
	t_0	t_1	(+,–)
Moddiy xarajatlar	43,75	45,45	+1,70
Mehnat haqi va mehnat haqidan ajratmalari	22,78	21,26	–1,52
Amortizatsiya	7,00	6,98	–0,02
Boshqa xarajatlar	8,97	7,56	–1,41
Jami ishlab chiqarish xarajatlari	82,5	81,25	–1,25

Jami ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisodiy elementlar bo‘yicha tahlilidan shuni xulosa qilish mumkinki, bir so‘mlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajatlar o‘tgan yil (t_0) 82,5 tiyinni, joriy yil (t_1) 81,25 tiyinni tashkil etgan. Shundan, moddiy xarajatlar 1,70 tiyinga ko‘p sarflangan, qolgan barcha xarajat elementlari bo‘yicha iqtisod qilishga erishilgan (1,52+0,02+1,41). Jami iqtisod qilingan qiymat 1,25 tiyinni tashkil etgan. Agar iqtisod qilingan qiymatni jami ishlab chiqarilgan mahsulot hajmiga ko‘paytirsak, jami iqtisod qilingan qiymat kelib chiqadi.

Quyida mahsulot ishlab chiqarish hajmidagi o‘zgarishlarni omilli tahlilini ko‘rib chiqishimiz mumkin.

Omillar ta’sirini hisoblashda zanjirli bog‘lanish usulidan foydalanish mumkin.

Ishlab chiqarilgan, sotilgan mahsulot hajmi	**Summasi**
Bazis davri $\sum(Q_0*P_0)$	80 000
Hisobot davri o‘tgan yil tarkibi va bahosida $\sum(Q_1*P_0) +\Delta Q_{tar}$	76 000
Hisobot yili bazis bahoda $\sum(Q_1*P_0)$	83 600
Hisobot yili joriy bahoda $\sum(Q_1*P_1)$	100 320

Omillar ta’sirining xarajat sig‘imiga ta’sirini baholash

Bir so‘mlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajat	**Hisob-kitoblar**	**Omillar**				
		Q_x	Q_s	Q_q	Q_p	Q_b
Q_{x0}	66 000 / 80 000 = 82,50	t_0	t_0	t_0	t_0	t_0
$Q_{xshartli1}$	63 675 / 76 000 = 83,78	t_1	t_0	t_0	t_0	t_0
$Q_{xshartli2}$	67 285 / 83 600 = 80,48	t_1	t_1	t_0	t_0	t_0
$Q_{xshartli3}$	64 700 / 83 600 = 77,39	t_1	t_1	t_1	t_0	t_0
$Q_{xshartli4}$	81 510 / 83 600 = 97,50	t_1	t_1	t_1	t_1	t_0
Q_{x1}	81 510 / 100 320 = 81,25	t_1	t_1	t_1	t_1	t_1

Bu yerda:

Q_x – Ishlab chiqarish hajmi;

Q_s – Ishlab chiqarish tarkibi;

Q_q – Iste’mol qilingan resurslar miqdori;

Q_p – Resurslar bahosi;

Q_b – Mahsulotning sotish bahosi;

Q_x; Q_s; Q_q; Q_p; Q_b omillar ta’siri hisob-kitoblari:

Omillar ta’sirini hisob-kitoblari:

$Q_{xshartli1} - Q_{x0}$ = 83,78-82,50 = +1,28 tiyin;

$Q_{xshartli2} - Q_{xshartli1}$ = 80,48-83,78 = -3,30 tiyin;

$Q_{xshartli3} - Q_{xshartli2}$ = 77,39-80,48 = -3,09 tiyin;

$Q_{xshartli4} - Q_{xshartli3}$ = 97,50-77,39 = +20,11 tiyin;

$Q_{x1} - Q_{xshartli4}$ = 81,25-97,50 = -16,25 tiyin;

Jami o‘zgarish = –1,25 tiyin.

Bir so‘mlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajatlar o‘zgarishining foydaga ta’sirini tahlili

Omillar	Ta’sir darajasi hisob-kitobi	Foydani o‘zgarishi, ming so‘m
Ishlab chiqarish hajmi	+1,28–80 442/100	–1 030
Mahsulot tarkibi	–3,30–80 442/100	+2 655
Mahsulotning xarajat sig‘imi	–3,09–80 442/100	+2 485
Iste’mol qilingan resurslar bahosi	+20,11–80 442/100	–16 176
Mahsulotlarni o‘rtacha sotish bahosining o‘zgarishi	–16,25–80 442/100	+13 072
Jami ta’siri	–1,25	+1 006

Bir so‘mlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajatlar o‘zgarishining foydaga ta’sirida ishlab chiqarish hajmining o‘zgarishi (-1 030 ming so‘m), iste’mol qilingan resurslar bahosining o‘zgarishi salbiy ta’sir etgan (-16 176 ming so‘m), qolgan barcha omillar ijobiy ta’sir etgan.

Davr xarajatlari tahlili

Davr xarajatlari deganda – bevosita ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lmagan xarajatlar va sarflar tushuniladi.

Davr xarajatlariga quyidagi moddalar kiradi:

1. Sotish xarajatlari;

2. Ma’muriy xarajatlar;

3. Boshqa operatsion xarajatlar.

Sotish xarajatlari – savdo faoliyati jarayonlari davomida yuzaga keladigan sarflarni ifodalab, bevosita sotish bilan bog‘liq xarajatlarni o‘zida mujassamlashtiradi. Ularning tarkibiga tovarlarni tashib keltirishdan boshlab, transport, reklama, savdo xodimlari ish haqlari, ijtimoiy sug‘urta, tovarlarning norma va undan ortiqcha yo‘qolishlari, gaz-yoqilg‘i va energiya, tovarlar sifatini saqlash, savdo xodimlari faoliyati davomiyligini ta’minlash va ularni maxsus shakl bilan ta’minlash, marketing xarajatlari kiradi.

Ma’muriy xarajatlar – faoliyat uzluksizligini ta’minlashda zarur soha bo‘lgan, boshqarish bilan bog‘liq sarflarni ifodalaydi. Bu xarajat elementi tarkibiga ma’muriy xodimlar ish haqi, ijtimoiy sug‘urtasi, xizmat avtomobillari bilan bog‘liq, aloqa vositalari xizmatlari, xizmat safarlari, vakillik xarajatlari, ma’muriy binolar amortizatsiyasi kabi xarajatlar kiradi.

Boshqa operatsion xarajatlar – korxonalarning operativ faoliyati davomida yuzaga keladigan jarayonlar bilan bog‘liq sarflardan iborat. Bular asosan: kadrlar tayyorlash, loyiha va qurilish-montaj, maslahat va axborot xizmatlari, auditorlik xizmatlari, xizmat ko‘rsatuvchi xo‘jaliklar, xodimlar dam olishi, ekskursiya va sayohat bilan bog‘liq tadbirlar, kompensatsiya to‘lovlari, mukofot va taqdirlash, turli xil haq to‘lash va moddiy yordam sarflari, sud jarayonlari sarflari, soliq bo‘yicha jarimalar kabilardan iborat.

Yuqoridagilardan tashqari korxona xarajatlarining moliyaviy faoliyati bo‘yicha xarajatlar, favqulodda zararlar qatori ham tarkiblanadi.

Sotish xarajatlari quyidagi xarajat moddalaridan tarkib topadi.

Sotish xarajatlari tarkibi

t/r	Xarajatlar tarkibi
1.	Tovarlarni temir yo‘l, havo, avtomobil, dengiz, daryo transportida va ot-ulovda tashish xarajatlari. Ushbu moddaga tashish xarajatlari hamda transport vositalari bekor turib qolganligi uchun to‘langan jarimalar kiritiladi
2.	Savdo va umumiy ovqatlanish korxonalari sotish bo‘yicha xarajatlari, shu jumladan:
2.1.	mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni sotish bilan bog‘liq mehnatga haq to‘lash xarajatlari
2.2.	ijtimoiy sug‘urtaga xarajatlar.
2.3.	savdo ehtiyojlari uchun foydalaniladigan binolar, inshootlar va xonalarni ijaraga olish, saqlash va tuzatish xarajatlari
2.4.	inventarlar va xo‘jalik buyumlari qiymatini hisobdan chiqarish xarajatlari hamda ularni belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holatda saqlash (ta’mirlash, yuvish, tuzatish, dezinfeksiya qilish va h. k.) bilan bog‘liq boshqa xarajatlar
2.5.	gaz, yoqilg‘i, elektr energiyasi xarajatlari
2.6.	tovarlarni saqlash, ularga ishlov berish va ularni sortlarga ajratish xarajatlari
2.7.	savdo reklamasi xarajatlari
2.8.	tashish, saqlash va sotish chog‘ida tovarlarning yo‘qotilishi
2.9.	o‘rash-joylash materiallari xarajatlari
2.10.	mol-mulkni majburiy va ixtiyoriy sug‘urta qilish xarajatlari
2.11.	mehnatni muhofaza qilish va texnika xavfsizligi xarajatlari
2.12.	ventilyatorlar, mashinalar va ularning harakatlanuvchi qismlarini o‘rnatish va saqlash, tuynuklar, o‘yiqlar va boshqalarning atrofini o‘rash bo‘yicha joriy (nomukammal tusdagi) xarajatlar
2.13.	umumiy ovqatlanish va savdo xodimlari tibbiy ko‘rikdan o‘tkazilganligi uchun tibbiyot muassasalariga haq to‘lash
2.14.	kassa xo‘jaligini va tushum inkassatsiyasini yuritish chiqimlari
3.	Umumiy ovqatlanish korxonalarida qog‘oz salfetkalar, qog‘oz dasturxonlar, qog‘oz stakanlar va tarelkalar, bir marta foydalaniladigan anjomlar qiymati
4.	Yuqorida sanab o‘tilmagan sotish bo‘yicha boshqa xarajatlar

Ma’muriy xarajatlarga korxonalar boshqaruvi bilan bog‘liq bo‘lgan xarajatlar kiradi va ularning birlik qatorlariga quyidagilar kiradi:

Ma’muriy xarajatlar tarkibi

t/r	Xarajatlar tarkibi
a)	Boshqaruv xodimlariga tegishli bo‘lgan mehnatga haq to‘lash xarajatlari
b)	Boshqaruv xodimlariga tegishli bo‘lgan ijtimoiy sug‘urtaga ajratmalar
c)	Xizmat yengil avtotransportiga va xizmat mikroavtobusini saqlash, yollash va ijaraga olish xarajatlari
d)	Xo‘jalik yurituvchi subyekt va uning tarkibiy bo‘linmalarini tashkil etish va ularni boshqarish xarajatlari
e)	Boshqaruvning texnik vositalari, aloqa uzellari, signalizatsiya vositalari, hisoblash markazlarini va ishlab chiqarishga tegishli bo‘lmagan boshqaruvning boshqa texnik vositalarini saqlash va ularga xizmat ko‘rsatish xarajatlari
f)	Telekommunikatsiyalar xizmatlari, shu jumladan: mahalliy tarmoqlar abonent raqamidan foydalanganlik uchun to‘lov; kanallarni ijaraga berish; ko‘chma yo‘ldosh va peyjing aloqa; radiochastota spektridan foydalanish; ma’lumotlarni uzatish tarmoqlari, shu jumladan internet uchun haq to‘lash
g)	Shaharlararo va xalqaro telefon so‘zlashuvlari uchun haq to‘lash
h)	Ma’muriy-boshqaruv ehtiyojlari uchun binolar va xonalar ijarasi uchun haq to‘lash
i)	Ma’muriy ahamiyatga ega bo‘lgan asosiy vositalarni saqlash va ularni tuzatish, shuningdek, eskirish (amortizatsiya) xarajatlari
j)	Yuqori tashkilotlar va yuridik shaxslar birlashmalari: vazirliklar, idoralar, uyushmalar, konsernlar va boshqalar xarajatlariga ajratmalar
k)	Xodimlarni va ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lmagan mol-mulkni majburiy va ixtiyoriy sug‘urta qilish xarajatlari
l)	Boshqaruv xodimlarini xizmat safarlariga yuborish bo‘yicha xarajatlar
m)	Vakillik xarajatlari
n)	Umumiy ovqatlanish korxonalari va boshqalarga binolarni tekin berish va kommunal xizmatlar qiymatiga haq to‘lash xarajatlari
o)	Bevosita ishlab chiqarish jarayoniga tegishli bo‘lmagan, tabiatni muhofaza qilish ahamiyatiga ega bo‘lgan jamg‘armalarni saqlash va ulardan foydalanish bilan bog‘liq joriy xarajatlar, tabiiy atrof muhitni ifloslantirganlik va chiqindilarni joylashtirganlik uchun kompensatsiya to‘lovlari

p)	Xizmatlar qiymatini to‘lash hamda investitsiya aktivlarining ishonchli boshqaruvchilari, davlatning ishonchli vakillari va ishonchli boshqaruvchilarning mukofotlari bo‘yicha xarajatlar
q)	Ma’muriy maqsadlar uchun foydalaniladigan inventarlar va xo‘jalik anjomlari qiymatini hisobdan chiqarish bo‘yicha xarajatlar hamda ularni belgilangan maqsadda foydalanish uchun yaroqli holatda saqlash bilan bog‘liq bo‘lgan boshqa xarajatlar

Boshqa operatsion xarajatlar tarkibi

t/r	Xarajatlar tarkibi
a)	Kadrlar tayyorlash va ularni qayta tayyorlash xarajatlari, yangi tashkil etilayotgan xo‘jalik yurituvchi subyektda ishlash uchun kadrlar tayyorlash va qayta tayyorlash bundan mustasno
b)	Loyiha va qurilish-montaj ishlarida chala ishlarni bartaraf etish xarajatlarini qoplash, shuningdek, obyekt qoshidagi omborgacha transportda tashish chog‘idagi shikastlanishlar va buzilishlar, korroziyaga qarshi himoya nuqsonlari tufayli kelib chiqqan taftish xarajatlari (asbob-uskunalarni qismlarga ajratish) va shunga o‘xshash boshqa xarajatlar yetkazib berish va ishlarni bajarish shartlarini buzgan yuridik shaxslar hisobiga mazkur xarajatlar chala ishlar, shikastlanish yoki zarar ko‘rish uchun javobgar bo‘lgan yetkazib beruvchi yoki boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlar hisobiga undirilishi mumkin bo‘lmagan darajada amalga oshiriladi
c)	Maslahat va axborot xizmatlariga haq to‘lash
d)	Auditorlik xizmatlariga haq to‘lash, o‘tkaziladigan auditorlik xizmatlariga haq to‘lash
e)	O‘zining xizmat ko‘rsatuvchi ishlab chiqarishlari va xo‘jaliklarni saqlashdan ko‘rilgan zararlar
f)	Salomatlikni muhofaza qilish va xodimlarning ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashuvi bilan bog‘liq bo‘lmagan dam olishlarni tashkil etish tadbirlari
g)	Xo‘jalik yurituvchi subyektlar tomonidan mahsulot ishlab chiqarish bilan bog‘liq bo‘lmagan ishlar (xizmatlar)ni (shahar va shaharchalarni obodonlashtirish ishlari, qishloq xo‘jaligiga yordam berish va boshqa xil ishlarni) bajarish xarajatlari
h)	Kompensatsiya va rag‘batlantirish tusidagi to‘lovlar
i)	Ish haqini hisoblashda hisobga olinmaydigan to‘lovlar va xarajatlar
j)	Sog‘liqni saqlash obyektlari, qariyalar va nogironlar uylari, bolalar maktabgacha tarbiya muassasalari, sog‘lomlashtirish lagerlari,

	madaniyat va sport obyektlari, xalq ta’limi muassasalari, shuningdek, uy-joy fondi obyektlari ta’minotiga (shu jumladan barcha turdagi ta’mirlash ishlarini o‘tkazishga amortizatsiya ajratmalari va xarajatlarni ham qo‘shgan holda) xarajatlar
k)	Vaqtincha to‘xtatib qo‘yilgan ishlab chiqarish quvvatlari va obyektlarini saqlash xarajatlari (boshqa manbalar hisobiga qoplanadigan xarajatlardan tashqari)
l)	Bankning, Qimmatli qog‘ozlar markaziy depozitariysining va qimmatli qog‘ozlar bozori professional ishtirokchilarning xizmatlariga haq to‘lash
m)	Ekologiya, sog‘lomlashtirish va boshqa xayriya jamg‘armalariga, madaniyat, xalq ta’limi, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy ta’minot, jismoniy tarbiya va sport korxonalari, muassasalari va tashkilotlariga badallar
n)	Amaldagi qonun hujjatlariga muvofiq amalga oshiriladigan va xo‘jalik yurituvchi subyekt xarajatlariga kiritiladigan byudjetga majburiy to‘lovlar, soliqlar, yig‘imlar, davlat maqsadli jamg‘armalariga ajratmalar, shuningdek, hukumat qarorlariga binoan xalqaro tashkilotlarga a’zolik badallarini to‘lash
o)	Zararlar, jarimalar, peniyalar
p)	Xodimlarga beriladigan yoki yordamchi xo‘jaliklar tomonidan xo‘jalik yurituvchi subyektning umumiy ovqatlanish korxonasi uchun ishlab chiqariladigan mahsulot (ishlar, xizmatlar) bo‘yicha narx tafovutlari
q)	Gudvill (firma narxi)ning nomoddiy aktivi summasini hisobdan chiqarish bilan bog‘liq xarajatlar, ishlab chiqarish jarayoni bilan bog‘liq bo‘lmagan mol-mulk bo‘yicha, belgilangan tartibda
r)	Yangi texnologiyalar yaratish va qo‘llanilayotgan texnologiyalarni takomillashtirish, shuningdek, ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlari olib borish, xomashyo va materiallarning yangi turlarini yaratish, ishlab chiqarishni qayta jihozlash bilan bog‘liq mahsulotlar sifatini oshirish xarajatlari
s)	Ishlab chiqarish tusidagi ixtirochilik, ratsionalizatorlik, tajriba ishlari olib borish, ixtirochilik va ratsionalizatorlik takliflari bo‘yicha modellar va namunalarni tayyorlash va sinash, ko‘rgazmalar va ko‘riklar, tanlovlarni, sertifikatlashni hamda ixtirochilik va ratsionalizatorlik bo‘yicha boshqa tadbirlarni tashkil etish, mualliflar haqini to‘lash xarajatlari va boshqa xarajatlar
t)	Ijaraga berilgan asosiy vositalarni ta’minlash xarajatlari

u)	Boshqaruv xodimlariga va ishlab chiqarish jarayonida qatnashmaydigan boshqa xodimlarga vaqtincha mehnatga layoqatsizlik, homiladorlik va tug‘ish nafaqalari to‘lash bilan bog‘liq xarajatlar qonun hujjatlarida belgilangan tartibga muvofiq
v)	Yangi ishlab chiqarishlarni, sexlar, agregatlarni, shuningdek, seriyali va ommaviy mahsulotlarning yangi turlarini ishlab chiqarishni va texnologik jarayonlarni o‘zlashtirish xarajatlari
w)	Ayrim mashinalar va mexanizmlarni yakka tartibda sinab ko‘rish hamda foydalanilayotgan uskunalar va texnik qurilmalarning barcha turlarini, ularni montaj qilish sifatini tekshirib ko‘rish maqsadida kompleks (mahsulot chiqarmasdan) ishlatib ko‘rish
x)	Yangidan ishga tushirilgan korxonada ishlash uchun ishchi kuchlarini jalb qilish va kadrlar tayyorlash bilan bog‘liq xarajatlar
y)	Foydalanishdagi to‘liq eskirgan uskuna uchun to‘lov
z)	Ishlab chiqarish jarayonini to‘xtatib turish davrida ishlab chiqarish quvvatlari va obyektlarini saqlash hamda ularga xizmat ko‘rsatish xarajatlari
	Boshqa xarajatlar

Davr xarajatlarining tahlili

t/r	Davr xarajatlari tarkibi	O‘tgan yil		Hisobot yili		farqi		O‘sish darajasi
		summasi	salmog‘i	summasi	salmog‘i	summasi	salmog‘i	
1	Sotish xarajatlari	254 260	58,29	389 452	65,20	135 192	+6,91	153,2
2	Ma’muriy xaratlar	56 423	12,93	65 241	10,92	8 818.0	-2,01	115,,6
3	Boshqa operatsion xarajatlar	125 463	28,76	142 560	23,86	17 097.0	-4,09	113,6
•	Jami	436 146	100	597 253	100	161 107	-	136,9

Korxonada davr xarajatlari o‘tgan yilga nisbatan 161 107 ming so‘mga ortgan. Bu bevosita sotish xarajatlarining 135 192 ming so‘mga, ma’muriy xarajatlar 8 818 ming so‘mga, boshqa operatsion xarajatlarining 17 097 ming so‘mga o‘sishi hisobiga ro‘y bergan. Davr xarajatlari tarkibida eng yuqori ulushni sotish va boshqa operatsion

xarajatlar tashkil etgan. Jami davr xarajatlarining oʻtgan yilga nisbatan oʻsishi 136,9 foizni tashkil etgan.

4.8. Xarajatlarni maqbullashtirish va samaradorlikni oshirish yoʻllari

Ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirishning eng muhim tadbirlariga ishlab chiqarish quvvatlaridan toʻliq foydalangan holda ishlab chiqarish hajmini oʻstirish, mehnat unumdorligini oshirish, resurslardan samarali va tejamli foydalanish, ishlab chiqarishda brak mahsulotlarga yoʻl qoʻymaslik hisobiga ishlab chiqarish xarajatlarini keskin qisqartirish tadbirlari kiradi. Ularni tarkib boʻyicha ikkita guruhga ajratish mumkin.

1. Mahsulot hajmini oʻstirish imkoniyatlari;

2. Xarajatlarni pasaytirish va mahsulot tannarxini arzonlashtirish imkoniyatlari.

Korxona daromadliligini ta’minlash va uni oʻstirishning eng muhim omili bu ishlab chiqarish xarajatlarini optimallashtirish va ularni minimallashtirish bilan bogʻlanadi.

Ishlab chiqarilgan mahsulotlarning bahosini oʻsishi hisobiga erishilgan ijobiy natijani doimo ham ta’minlab boʻlmaydi. Chunki baho oʻzgarishlari korxonani foydaga ishlashini kafolatlay olmaydi. Negaki, mahsulotlarning bahosi bozor qonun qoidalari asosida tashqi omil sifatida doimo oʻzgarib turadi.

Xarajatlarni iqtisod qilish korxona rentabelligini oʻstirishning ham zaruriy sharti hisoblanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisod qilish uning tarkib elementlari va xarajat moddalari boʻyicha chuqur va keng qamrovli tahlil oʻtkazish talab etiladi.

Xarajatlarni iqtisod qilish har bir xarajat elementi, uning oʻzgarishlari, oʻzgarish sabablarini tizimli modellar asosida tadqiq etishni talab etadi.

Shu bilan birga korxonaning ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish yuzasidan quyidagi yo‘nalishlarini belgilab o‘tish lozim:

- mehnat predmetlari va ulardan foydalanish bilan bog‘liq imkoniyatlar;
- mehnatning o‘zi bilan bog‘liq imkoniyatlar;
- mehnat vositalari bilan bog‘liq imkoniyatlar;
- ishlab chiqarishni, mehnatni va boshqaruvni tashkil etish bilan bog‘liq imkoniyatlar.

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisod qilish, xarajatlarni kamaytirishning eng maqbul yechimiga ishlab chiqarishni texnik rivojlantirish orqaligina erishiladi.

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisod qilishning umumiy hajmini quyidagi bog‘lanish orqali topish mumkin.

$I_i = (Zi_b – Zi_o) * Vi_o$

Bu yerda: I_i – ishlab chiqarish xarajatlari iqtisodi;

Zi_b – xarajatlarni iqtisod qilishga choralar ko‘rilgunga qadar mahsulot birligiga xarajatlar summasi;

Zi_o – xarajatlarni iqtisod qilish yuzasidan ko‘rilgan choralardan keyingi mahsulot birligiga xarajatlar summasi;

Vi_o – xarajatlarni iqtisod qilishga ko‘rilgan choralar boshlangan davrdan hisobot davri oxiriga qadar ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshirish rezervi ishlab chiqarish dasturi bajarilishini tahlil etish orqali aniqlanadi. Mahsulot hajmini ortishi tufayli xarajatlarni o‘zgaruvchan qismi (ishchilarning ish haqi, material xarajatlari va boshqa xarajatlar) ortgan holda, xarajatlarni o‘zgarmas qismi turg‘un holatda saqlanadi.

Mahsulot ishlab chiqarish yuzasidan imkoniyatlar va ularni hisob-kitobi

Ishlab chiqarish xarajatlarini iqtisod qilish	**Aniqlash formulasi**
1. Ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish	(P↑VBP)

darajasi	
2. Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish hisobiga	(R↓Z)
3.Ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish imkoniyatlarini aniqlash formulasi	Z_f - R↓Z + Z_d Z_f R↓S =S_V - S_F = - P_F + P↑VB_P VBP_F Bu yerda: S_V, S_F –choralar ko‘rilgunga qadar va choralar ko‘rilgandan keyingi mahsulot tannarxi; Z_d – mahsulot hajmini o‘stirish yuzasidan imkoniyatlarni ishga solish yuzasidan qo‘shimcha xarajatlar
4.Mehnat haqi bo‘yicha xarajatlar iqtisodi (R↓ZP)	R↓ZP = (U_{TE1} - U_{TE0}) x OT_{pl} x VVP_{pl} Bu yerda: U_{TE0} – mahsulotning choralar ko‘rilgunga qadar ish haqi sig‘imi; U_{TE1} – mahsulotning choralar ko‘rilgandan keyingi ish haqi sig‘imi; OT – rejada belgilangan bir soatlik mehnat haqi VVP_{pl} – ishlab chiqarilishi rejalashtirilgan mahsulot hajmi
5.Moddiy xarajatlar iqtisodi (R↓MZ)	R↓MZ =(U_{R1} - U_{R0}) x VVP_{pl} x Ts_{pl} Bu yerda: U_{R0},U_{R1} – choralar ko‘rilgunga qadar va choralar ko‘rilgandan keyin mahsulot birligiga material xarajatlari; Ts_{pl} – materiallarning reja bahosi
6.Asosiy vositalarni saqlash, ishlatish xarajatlari iqtisodi (R↓OPF)	R↓A = ∑ (R↓OPF_i x NA_i) Bu yerda: NA_i – amortizatsiya normalari; OPF_i - asosiy vositalarni boshlang‘ich qiymati
7.Boshqa xarajatlar iqtisodi	Zd = R↑VVP_i x b_{if} Bu yerda: b_{if}-o‘zgaruvchan xarajatlarning haqiqatdagi salmog‘i

Nazorat uchun savollar

Xarajatlar tahlili mazmuni, maqsadi va vazifalarini tushuntiring?

Xarajatlar va ularning tasnifini tushuntiring?

Moliya-xo‘jalik faoliyati bilan bog‘liq xarajatlar tarkibiga nimalar kiradi?

Mahsulotning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlarni tarkiblang?

Ishlab chiqarish tannarxiga kiritilmaydigan, biroq asosiy faoliyatdan olingan foydada hisobga olinadigan hamda davr xarajatlariga kiritiladigan xarajatlarni tavsiflang?

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxini hosil qiluvchi xarajatlarga nimalar kiradi?

Moddiy xarajatlar tarkibini izohlang?

Mehnat haqi xarajatlari tarkibini izohlang?

Ijtimoiy sug‘urta ajratmalariga nimalar kiradi?

Ishlab chiqarish tusidagi boshqa xarajatlarga qanday xarajatlar kiradi?

Proporsional, degressiv, progressiv o‘zgaruvchan xarajatlar qanday xarajatlar?

Mahsulot birligiga to‘g‘ri keladigan jami xarajatlar o‘zgarishi tahlili?

Xarajatlarni umumiy hajmi va ularni asosiy elementlari bo‘yicha baholash, tahlil qilish?

Jami ishlab chiqarish xarajatlari va ularning omilli tahlili?

Iqtisodiy elementlari bo‘yicha ishlab chiqarish xarajatlari tahlili?

Xarajatlarni faoliyat turlari, javobgarlik markazlari kalkulyatsiya moddalari bo‘yicha tahlili?

Ishlab chiqarish xarajatlarini faoliyat turlari bo‘yicha tahlili?

Ishlab chiqarish xarajatlarining iqtisodiy elementlari va moddalari bo‘yicha turkumlanishi?

Xarajatlarni moddalari bo‘yicha tahlili?

Moddiy, mehnat haqi, asosiy vositalarni saqlash va ishlatish xarajatlari tahlili?

Moddiy xarajatlar va ularning o‘zgarishi, o‘zgarishga ta’sir etuvchi omillar tahlili?

Korxonada ish haqi fondining tahlili?

Ishchilarning o‘rtacha ish haqi va uning o‘zgarishiga ta’sir etuvchi omillar tahlili?

Amortizatsiya va eskirish xarajatlarini tahlili?

Asosiy vositalarni amortizatsiyasi, ularni saqlash va ishlatish xarajatlarining omilli tahlil modellari?

Ishlab chiqarilgan va sotilgan mahsulotlar tannarxini tahlili?

Mahsulot (ish, xizmat)larning xarajat sig‘imini tahlili?

Xarajat elementlari bo‘yicha bir so‘mlik mahsulotga xarajatlar tahlili?

Bir so‘mlik mahsulotga to‘g‘ri keladigan xarajatlar o‘zgarishining foydaga ta’sirini tahlili?